

ADALYA

SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA

SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YILLIĞI
THE ANNUAL OF THE SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA Vehbi Koç Vakfı Adına Erdal YILDIRIM
Vehbi Koç Vakfı
Suna - İnan KIRAÇ Akdeniz Medeniyetleri
Araştırma Enstitüsü Yıllık Dergisi
Yönetim Yeri: Barbaros Mh. Kocatepe Sk. No. 25
Kaleiçi 07100 Antalya Tel: +90 242 243 42 74
Faks: +90 242 243 80 13 e.posta: akmed@akmed.org.tr
Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın **Sayı:** VIII - 2005

Sabibi: Vehbi Koç Vakfı Adına Erdal YILDIRIM
Sorumlu Müdür: Kayhan DÖRTLÜK
Yapım: Zero Prodüksiyon Ltd., İstanbul
Arslan Yatağı Sk. Sedef Palas No. 35/2
Gihangir 34433 İstanbul
Tel: +90 212 244 75 21 Faks: +90 212 244 32 09
Baskı: Graphis Matbaa
Yüzyıl Mh. Matbaacılar Sit. 1. Cadde 139 Bağcılar - İstanbul

Bilim Danışma Kurulu / Editorial Advisory Board

Haluk ABBASOĞLU
Ara ALTUN
Oluş ARIK
Cevdet BAYBURTLUOĞLU
Tuncer BAYKARA
Jürgen BORCHHARDT
Jacques des COURTILS
Ömer ÇAPAR
Vedat ÇELGİN
Bekir DENİZ
Refik DURU
Serra DURUGÖNÜL
Hansgerd HELLENKEMPER
Fahri İŞİK
Havva İŞKAN-İŞİK
Frank KOLB
Max KUNZE
Thomas MARKSTEINER
Wolfram MARTINI
Gönül ÖNEY
Mehmet ÖZSAİT
Urs PESCHLOW
Scott REDFORD
Martin Ferguson SMITH
Oğuz TEKİN
Gülsün UMURTAK
Burhan VARKIVANÇ
Michael WÖRRLE
Martin ZIMMERMAN

Yayın Yönetim / Editing Management

Kayhan DÖRTLÜK
Tarkan KAHYA

Çeviriler / Translations

T. M. P. DUGGAN
İnci TÜRKOĞLU

Yazışma Adresi / Mailing Address

Barbaros Mah. Kocatepe Sk. No. 25
Kaleiçi 07100 ANTALYA-TURKEY
Tel: +90 242 243 42 74 • Fax: +90 242 243 80 13
akmed@akmed.org.tr
www.akmed.org.tr

ISSN 1301-2746

İçindekiler

M. Hamdi Kan - Erkan Dündar “Madduwatta ve Zippasla Dağı Ülkesi”	1
Jürgen Borchhardt “Europa im Vilayet Antalya” Westliche und östliche Mythologie an der Küste Lykiens	17
Claudia Tempesta “Antiochus IV Epiphanes and Cilicia”	59
Sencan Özbilge Altınoluk “Some Obols and Hemiobols from Anamur Museum”	83
Birol Can “Antoninler Dönemi Baroğu Işığında Aspendos Tiyatrosu Bezemeleri”	89
Nevzat Çevik “New Finds from Neapolis Regarding the Cult of the Dead”	121
Emanuela Borgia “A New Funerary Cippus from Elaiussa Sebaste: Some Considerations Concerning Onomastics and Kinship”	135
Taner Korkut “Pisidia'da Chthonik Aphrodite Kültü”	151
Mehmet Özsait - Guy Labarre - Nesrin Özsait “Recherches dans le village de Kağlıcık (Pisidie) -Le sanctuaire rupestre et les inscriptions-”	167
Süleyman Bulut “Likya - Pamfilya - Pisidya Sınır Bölgesinden Sıradışı İki Zeytinyağı İşliği”	191
Selda Baybo “Glasfunde aus der “Weststadt” in Limyra aus den Kampagnen 2002-2004”	211
Ayşe Aydın “Kilikya ve İsaurya'daki Trikonkhos Planlı Yapılar”	241
Semiha Yıldız Ötüken “2002 Yılı Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Koruma-Onarım ve Belgeleme Çalışmaları”	263
Nilay Karakaya “The Burial Chamber Wall Paintings of Saint Nicholas Church at Demre (Myra) Following Their Restoration”	287

Ayşe Ç. Türker	
<i>"Myra'da Aziz Nikolaos'un Yağ Kültüyle İlişkili Seramik Kaplar"</i>	311
Sema Bilici	
<i>"Alanya-Tersane ve Kızıl Kule Çevresinden Bir Grup Sırlı Seramik"</i>	329
Z. Kenan Bilici	
<i>"A German Token Uncovered During the Alanya Citadel Excavations"</i>	351
T. M. P. Duggan	
<i>"Supplementary Data to be Added to the Chronology of Plague and Earthquakes in Antalya Province and in Adjacent and Related Areas"</i>	357

Kilikya ve İsaurya'daki Trikonkhos Planlı Yapılar

Ayşe AYDIN*

Bizans mimarisinin merkezi planlı yapılar grubu içinde trikonkhos planlı yapılar da bulunmaktadır. Kilikya ve İsaurya Bölgesi'nde de bu plana sahip üç yapı vardır. Bunlardan ikisi kısmen planlarıyla yayımlanmış, ancak yapılar üzerine detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Bu makalenin amacı aynı plan tipinin yan biçimlerini gösteren farklı dönemlerde yapılmış bölgedeki üç trikonkhos planlı yapıyı bilim dünyasına tanıtmak, diğer benzer yapılar içindeki yerlerini belirlemektir.

Kragos Antiokheia'sındaki Trikonkhos Planlı Yapı

Antalya İli Gazipaşa İlçe merkezinin 20 km. güneydoğusundaki Güney Köyü, Nohutyeri Mahallesi'nde lokalize edilen Antiokheia, Kommagene kralı IV. Antiochos'un (38-72) Dağlık Kilikya'da kurduğu kentlerden biridir¹. Kragos Dağı eteğinde, engebeli bir arazi üzerine kurulan kentte Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait agora, agora içinde küçük bir tapınak, sütunlu cadde, Korinth düzeninde bir tapınak, üç hamam ve nekropol alanı kalıntısı bulunmaktadır². 260 yılında Sasani kralı I. Şapur'un (240-272) Kilikya'da yağmaladığı kentlerden biri olan Antiokheia, Erken Bizans Dönemi'nde Dağlık Kilikya'nın büyük bir bölümünü içine alan, İsaurya Eyaleti içinde yer almıştır³.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde üç nefli bazilikal planlı iki kilisenin yapıldığı kent, 462 yılındaki depremde zarar görmüştür. 7. yy. ile 12. yy. arasında Antiokheia Patrikliği'ne bağlı bir piskoposluk olan kentte Ortaçağ'a tarihlendirilen iki küçük kilise yapılmıştır. 13.-14. yy. Ermeni kaynaklarında "Cracca" adıyla anılan kale 13. yy.'da inşa edilmiştir. Kale içinde tek nefli beş küçük kilise bulunmaktadır. 14. yy.'da ise kent terk edilmiştir⁴.

* Doç. Dr. Ayşe Aydın Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 33342 Mezitli-Mersin. ayayse@mersin.edu.tr

Çalışmanın arazi bölümünü gerçekleştirmemde yardımlarını esirgemeyen Ö. Özsoy, Feke Orman İşletme Müdürü M. Akyol, Mut Belediye Başkanı S. Arslan'a, Feke ve Mut'da yapılara ulaşımımızı sağlayan S. Ergen ve S. Aslan'a, sevgili öğrencilerim O. Özgan, A. Kuyucuoğlu, B. Azgın ve S. Kaçar'a, çizimlerdeki yardımı için S. Karanfiloğlu'na teşekkür ederim.

¹ W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası. M. Pektaş (çev.) (1960) 423.; M. H. Sayar, "Antik Kilikya'da Şehirleşme", bk.: XII. TTK. Kongreye Sunulan Bildiriler I (1999) 210.; Hild – Hellenkemper 1990, 191.

² G. Huber, "Vorläufige Beobachtungen über die Städteplanung in den Küstenorten des westlichsten Kilikien", TürkAD XIII-2, 1964, 144.; S. Erdemgil – F. Özoral, "Antiochia ad Cragum", TürkAD XXII-2, 1975, 55 vd.; Hild - Hellenkemper 1990, 192.; İ. Karamut, "Dağlık Kilikya Kentleri", bk.: 1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları (1995) 31 vd.

³ F. Hild, "Die westkilikische Küste von Korakesion bis Anemurion in Byzantinischer Zeit", bk.: W. Hörandner – J. Koder – O. Kresten – E. Trapp (ed.), Byzantios. Festschrift für H. Hunger zum 70. Geburtstag (1984) 137.; Sayar 1999, 212.

⁴ Hild 1984, 143 vd.; Hild-Hellenkemper 1990, 193.

Sütunlu caddenin agoraya dönen köşesinin kuzeyinde yer alan trikonkhos planlı yapının bugüne kadar kenti tanıtan yayınlarda sadece yeri ve kısaca özellikleri belirtilmiş, planı yayımlanmıştır (Res. 1a)⁵. 8.00x6,50 m. ölçülerindeki yapıda az işlenmiş farklı boyutlardaki ardavuz taşı ve kırık kiremit parçaları malzeme olarak kullanılmıştır (Res. 2). Bugün yapıya ait kuzey ve doğu konkhos görülebilmektedir. S. Erdemgil – F. Özoral'ın 1970'lerde kentte yaptıkları çalışmada "iyi durumda" olduğu ifade edilen güney konkhos ise yok edilmiştir (Res. 1b-3). Yapının bir konkhosa ait duvar izi olmayan batı cephesinde kapı açıklığına ait bir iz de bulunmamaktadır. Bu bölümde gri granit bir sütun yer alır (Res. 4). E. Rosenbaum – G. Huber ve S. Onurkan, yaptıkları çalışmada bu bölümde iki sütun olduğunu ifade ederler. Böylece yapının batı cephesinde iki sütuna dayanan kemerli bir giriş olasılığı güçlenmektedir⁶. Kare plan ve trikonkhos planın iç içe geçirilerek uygulandığı yapıda ana eksenlerde konkhoslar yer alır. Karenin görülebilen güneybatı ve güneydoğu köşelerinde temel taşlarını oluştururken Roma Dönemi'ne ait yazıtlı, granit sütun gibi olası sütunlu caddeden alınan mermer postamentler kullanılmıştır. Yıkılan güney konkhosun yuvarlak cephesinin ortasında mermerden bir sütun gövdesi görülmektedir. Yapının içindeki bitki örtüsü nedeniyle kuzeydoğu köşe ve kuzey konkhosun büyük bir bölümü algılanamamaktadır.

Mahras Dağı'ndaki Trikonkhos Planlı Yapı

Mersin İli Mut İlçesi'nin kuzeybatısında, ilçeye 40 km. uzaklıkta, antik İsaurya Bölgesi içindeki Kale Pınar Nehri'nin kuzeyinde, yaklaşık 1390 m. yükseklikte yer alan Mahras Dağı'nın kuzey yamacında, Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen yapılar bulunmaktadır⁷. Sarnıç, üç nefli bazilikal planlı oldukça büyük bir kilise ve trikonkhos planlı yapıdan oluşan binalar grubu bir manastıra ait olmalıdır (Res. 5). Manastıra ait M. Sykes'in yaptığı kroki plan⁸ diğer araştırmacılar tarafından da kullanılmış, bunun yanı sıra M. Gough trikonkhos yapının ayrı bir planını yayımlamıştır. (Res. 6a)⁹. Manastır yapılarına ulaşmadan önce duvarlarında yazıt olan iki mağara yer alır. Çevredeki mermerden kırık lahit parçaları bu mağaraların mezar yeri olarak seçildiğini gösterir.

Trikonkhos planlı yapı, kilisenin yaklaşık 7.00 m. doğusundadır (Res. 5-6a). İki yapının arasında oldukça büyük bir kapı açıklığına ait, üzerinde daire içinde haç bezemeli lento ve profilli söveler bulunmaktadır. M. Gough, kilisenin kuzeydoğu köşesinde doğuya doğru devam eden in situ büyük bir blok taş görmüş, yerdeki kapı parçalarıyla bu bloğu bütünleştirerek iki yapı arasında bir duvarın ve duvara ait bir kapı açıklığının olduğunu ifade etmiştir¹⁰. Ancak bugün iki yapı arasında bağlantı olduğunu gösterecek kapıya ait parçalar dışında duvar izi görülmemektedir. 11x12 m. ölçülerindeki trikonkhos planlı yapı, kuzey ve doğu cephede bir bölümü kalabilen duvarlardan anlaşıldığı kadarıyla, dıştan kare içine alınmıştır (Res. 6c). Kuzeydekiler daha büyük olmak üzere, her iki cephede de

⁵ E. Rosenbaum – G. Huber – S. Onurkan, A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia (1967) 18-19 Plan 2 Fig. 12.; Erdemgil – Özoral 1975, 58 Plan 1. Res. 13.

⁶ Rosenbaum – Huber – Onurkan 1967, 18.

⁷ Hild-Hellenkemper 1990, 336.

⁸ M. Sykes, The Caliph's Last Heritage (1915) 536 ve Plan.

⁹ M. Gough, "Notes on a visit to Mahras Monastery in Isauria", Byzantine Studies 1, 1974, 65 vd.; R. M. Harrison, "The Monastery on Mahras Dağ in Isauria", Yayla 3, 1980, 22 vd. Fig. 1; S. Hill, The early Byzantine churches of Cilicia and Isauria (1996) 197 vd.

¹⁰ Gough 1974, 65 vd.

iri kireç taşı bloklar harçsız bir araya getirilmiştir¹¹. Taş yüzeylerinin kenarları ince bir çerçeve içine alınmıştır. Doğu cephenin kuzey bölümünde köşeye yakın bir kapı açıklığı vardır (Res. 7). Özellikle yapılmış söveleri olmayan kapının lentosu üzerinde kazıma tekniğinde işlenmiş bir daire içinde Gamalı haç bulunmaktadır. Batı cephede yer alan, yapıya asıl girişi sağlayan kapıya ait söveler dışta kalın iç bükey, içte kalın dış bükey profillerle hareketlendirilmiştir. Kapının yere düşen lentosu üzerinde kısmen tahrip edilmiş bir daire içindeki Malta haçı kabartma tekniğinde yapılmıştır¹². Kapı ile güney konkhosun başlangıcı arasındaki uzaklık 1.85 m. olup, mevcut izler burada bir duvar olduğunu göstermektedir. Bunun karşısına denk gelen duvar ise tamamen yok olmuştur. Bu ön mekan sonrasında ulaşılan trikonkhos planlı yapıya ait doğu konkhos diğerlerine kıyasla daha sağlam olarak günümüze ulaşmıştır (Res. 8). Mevcut kayanın düzleştirilmesi ve önüne düzgün kesme taş örülerek duvarı oluşturulan güney konkhos, doğu konkhos ile birleştiği güney doğu köşe dışında tamamen yok olmuş, konkhos alanını bitki örtüsü ve taşlar kaplamıştır. Kuzey konkhosun durumu da farklı değildir. Doğu konkhos ve batıdaki duvarla birleştiği bölümler dışında büyük bir bölümü yıkılmıştır. Mevcut izler kuzey konkhosun dışındaki duvarın konkhosu teğet olarak geçtiğini gösterir. Diğerlerine göre daha sağlam olan güney bölümü kayaya oyma doğu konkhosa ait yaklaşık üç sıra düzgün kesme taştan oluşan duvar örgüsü görülebilmektedir. Burada da dıştaki duvar içteki konkhosu teğet geçmiştir.

Süphandere'deki Trikonkhos Planlı Yapı

Antik Ovalık Kilikya¹³ sınırları içindeki Süphandere Köyü, Adana İli Feke İlçesi'ne 14 km. uzaklıkta yer alır. Köyün 1,5 km. kuzeyindeki Yağınık Çayı kenarında, halk tarafından "Ziyaret" olarak adlandırılan tek nefli trikonkhos planlı yapı bulunmaktadır. Üzerinde detaylı bir çalışma yapılmamış¹⁴, 11.26x13.70 m. ölçülerindeki yapı, batısında 6.90 m. uzunluğundaki nef ile bunun doğusundaki trikonkhos planlı yapıdan oluşmaktadır (Res. 9-10). Yapı malzemesi olarak yöre halkı tarafından kepir taşı ya da kayrak taşı olarak adlandırılan arduvaz, çift kabuklu duvarın harcında tek başına, dışında ise kireçtaşı ile birlikte kullanılmıştır. Yapının nef duvarları yaklaşık 2.06 m. yüksekliktedir (Res. 11). Nefin kuzey duvarı 5.00 m.'den sonra hafif bir eğimle batıya doğru devam etmektedir. Batı duvarı içten bitki örtüsüyle kaplanmıştır. Güney cephede 1.15 m. genişlikte sivri kemerli bir kapı açıklığı bulunmaktadır. İç mekanda güneybatı köşede ise bir mezar yer almaktadır.

Nefin doğusundaki trikonkhos planlı yapının kuzey konkhosu diğerlerine kıyasla sağlamdır (Res. 12). Ölçüleriyle birbirlerine daha yakın olan doğu ve güney konkhosun duvarları mevcut izler takip edilip, orijinal malzeme kullanılarak tekrar yapılmıştır. Değişim güney konkhosun doğu bölümünde açıkça izlenebilmektedir. Burada dıştaki konkhos duvarı dışında, içte ikinci bir duvarın izleri görülmektedir. Ancak bu ikinci duvar batı yönünde devam etmez. Kuzey konkhos yarım kubbeli üst bölümüyle günümüze gelebilmiştir.

¹¹ Kuzey cephedeki taşlar B: 2.43 m. E: 0.63 m. Y: 0.52 m.; Doğu cephedeki taşlar B: 1.71 m. E: 0.58 m. Y: 0.38 m.

¹² M. Sykes'in planında (M. Gough, "Notes on a visit to Mahras Monastery in Isauria", *Byzantine Studies* 1, 1974, Fig. II) yapıda altı kapı açıklığı görülmektedir. Bunlardan ikisi bizim de belirlediğimiz batıdaki ana kapı ve doğu cephenin kuzey bölümündeki kapıdır. Diğer kapılardan biri yine batı cephenin kuzey bölümünde, diğer ikisi batıdaki ön mekanın kuzey ve güneyinde, diğeri kuzey ile doğu konkhosun birleştiği köşeye yakın olarak gösterilmiştir. Ancak yaptığımız araştırmada bu bölümlerde kapı açıklığına ait izle rastlamadık.

¹³ F. X. Schaffer, "Cilicia", PGM 141, 1903, 20. 30.

¹⁴ Hild – Hellenkemper 1990, 420-421 Abb. 360-361.

Konkhos, kemer başlangıçlarından itibaren halk arasında kepek taşı olarak adlandırılan kireçtaşından yapılmıştır. İç mekana sivri kemerle açılan konkhosun, doğuda çerçevesi kireçtaşından bloklarla belirlenmiş bir pencere açıklığı, içinde ise bir mezar bulunmaktadır¹⁵. Etrafında üst örtüde kullanılmış kiremit parçaları görülen yapının içindeki ilginç bir özellik, güney konkhosun hemen önünde, halk tarafından “asitli su” olarak adlandırılan zehirli olduğu söylenen küçük bir su kaynağının olmasıdır.

Kilikya ve İsaurya’daki Trikonkhos Planlı Yapıların Değerlendirilmesi

A. Plan Özellikleri Açısından

Hıristiyan mimarisinde 4. yy. ikinci çeyreğinden itibaren çokgen, yuvarlak, kare, haç gibi merkezi plan, bazilikal plan yanı sıra kilise plan tipleri içinde yer almış, farklı işlevler üstlenmişlerdir. Bunlardan biri de merkezi bir plan çevresinde, eşit büyüklükte yarım daire planlı üç konkhosun yer almasıyla oluşan mimaride trikonkhos, cella trichora, cella trichorium (triklinium) ya da üç konkhoslu plan olarak adlandırılan plan tipidir¹⁶. Türkçeye “üç yapraklı yonca plan” olarak kazandırılan bu formda¹⁷ merkezdeki kare planlı bölüm çapraz tonoz ya da kubbe ile, konkhoslar ise yarım kubbe ile örtülür¹⁸. Dışa da yarım daire olarak yansıyan konkhoslar bazen karenin yarısı ölçülerinde ya da çokgen kılıf içine, bazen de yapının tümü kare ya da doğu-batı yönünde bir dikdörtgen içine alınır¹⁹.

Roma İmparatorluk Dönemi’nde farklı amaçlar için kullanılan trikonkhos planlı yapılar, Erken Hıristiyanlık Dönemi’nden başlayarak aralarında Filistin, Mısır, Anadolu, Ermenistan, Hırvatistan ve İtalya’nın da yer aldığı geniş bir coğrafyada yapılmaya devam etmiştir²⁰.

Erken Hıristiyanlık Dönemi’ndeki üç yapraklı yonca planlı yapılar kendi aralarında bağımsız (serbest), tek nefli ve çok nefli trikonkhos planlı olmak üzere üç gruba ayrılır. Her grup içinde alt gruplar oluşturmak olasıdır²¹.

Konumuzu oluşturan Kragos Antiokheia’sı ve Mahras Dağı’ndaki yapı bir başka bina ile ilişkileri olmayan bağımsız üç yapraklı yonca planlı yapılar grubuna girmektedir.

¹⁵ Yöre halkından alınan bilgiye göre yapının nefinin güneybatı köşesinde daha önce dört, kuzey konkhosda ise üç adet mezar yer alıyordu.

¹⁶ Deichmann 1954, 944 vd.; K. Wessel, Dreikonchenbau, bk.: LexMA 3 (1986) 1382 vd.

¹⁷ Z. Mercangöz, “Bafa Gölü, Kirsellik’teki Manastır Kilisesi”, Arkeoloji-Sanat Tarihi V, 1990, 120.; V. M. Tekinalp, “Andriake Kiliseleri ve Tarihendirme Sorunları”, bk.: V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (19-20 Nisan) (2001) 498.

¹⁸ Lehmann 1996, 322 çapraz tonozlu örnekler Abb. 4:f, 13, 14; kubbeli örnekler Abb. 5-7, 9.

¹⁹ Deichmann 1954, serbest olan örnekler 945-946 Abb. 5:a.f.h; konkhosların kılıf içinde olduğu örnekler Abb. 5:b.d; Trikonkhos planlı yapının kare ya da dikdörtgen içine alındığı örnekler Abb. 5:e ile Lehmann 1996, 331 Abb. 13.; H-G. Severin - P. Grossmann, Frühchristliche und Byzantinische Bauten im südöstlichen Lykien, IstForsch 46 (2003) 133 Abb. 38.

²⁰ Lehmann 1996, 352; Stollmayer 1999, 135. J. Strzygowski’nin Trikonkhos plan tipinin Ermeni Mimarisi’nin bir yaratacı olduğu görüşü Mezopotamya, Suriye ve Anadolu’da daha erken örneklerin belirlenmesi ile geçerliliğini yitirmiş, hatta bu bölgelerin Ermeni Mimarisi’nde bu planın oluşumuna etki ettiği belirlenmiştir. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: J. Strzygowski, “Der Ursprung des trikonchen Kirchenbaus”, ZsChrStKunst 28, 1915, 184 vd.

²¹ Stollmayer 1999, 116 vd. İncelediğimiz üç Trikonkhos planlı yapı bağımsız ve tek nefli Trikonkhos planlı yapılar grubuna girdiği için çok nefli Trikonkhosların özellikleri burada anlatılmayacaktır. Bu konuyla ilgili bkz. Stollmayer 1999, 124 vd.

Bu gruba giren yapıların bir bölümünde plan, kuzey-güney ve doğu yöndeki konkhosların kare planlı merkeze açıldığı en sade şekliyle yansır²². Bazı örneklerde ise kare plan içine ana eksenlerden üçüne birer konkhos yerleştirilerek, kare ve trikonkhos plan iç içe geçirilerek bir bütünlük oluşturulmuştur. Bu özellik Kragos Antiokheia'sındaki yapının yanı sıra Piazza Armerina, Noto, Gravedona ve Didim'deki trikonkhos planlı yapılarda da görülür²³. Roma, S. Agnese Bazilikası'nın bir cephesine ek olarak yapılmış bugünkü yuvarlak planlı mausoleumun üç yapraklı yonca planlı öncüsü, Lin'deki kilisenin kuzeydoğusundaki yapı ve Korinth, Kraneion Bazilikası'na eklenmiş görünmekle birlikte kiliseden daha eski bağımsız olarak yapılmış martyrionda aynı özelliği göstermektedir²⁴.

Serbest trikonkhosların bir bölümünde konkhoslar dışı yarım daire planlı olarak yansımamaktadır. Örneklerin bazılarında sadece konkhoslar çokgen²⁵ veya karenin yarısı ölçülerinde kılıf içine alınmış²⁶ ya da bazılarında olduğu gibi tüm olarak yapı kare, dikdörtgen ya da serbest haç içinde yer almıştır²⁷. Mahras Dağı'ndaki üç yapraklı yonca planlı yapı, Filistin, Siyaga-Nebo Dağı yakınındaki Musa'nın mezarı olduğu kabul edilen yerdeki trikonkhos planlı yapı ve Side, Piskoposluk Sarayı'ndaki III numaralı yapı gibi kare içine alınmıştır²⁸. Bir kiliseye ek olarak yapılmış olmasına rağmen kare içine alınmasıyla Tebessa'daki Bazilika'nın martyrionu da aynı özelliği göstermektedir²⁹. Yapının tümü yerine sadece doğu cephesi ile kısmen kuzey ve güney cephesinin kare içine alındığı bir örnek ise Butrint'deki kilisedir³⁰.

Üç yapraklı yonca planlı yapılara giriş, genellikle batı cephelerindeki kapı açıklığından sağlanmıştır³¹. Bazı örneklerde sadece bir kapı açıklığıyla yetinilmemiş, batı cephenin önüne doğu-batı yönünde Mahras Dağı'ndaki yapıda olduğu gibi bir ön mekan³² ya da

22 W. Müler-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls (1977) 49 Abb. 26.; P. Grossmann – H-G. Severin, "Forschungen im südöstlichen Lykien, 1977", TürkAD XXV-2, 1981, Abb. 3.; N. Cambi, "Jugoslawien" bk.: B. Brenk (ed.), Spätantike und Frühes Christentum (1985) 314 Fig. 98-99.; Stollmayer 1999, 117 Abb. 1.; Ristow 1998 Taf. 15 e.

23 Deichmann 1954, 945-946 Abb. 4: a.g.; Lehmann 1996, 326 Abb. 7.; Ristow 1998, Taf. 13 c.

24 Lehmann 1996, 332 Abb. 15; D. I. Palas, "Korint" bk.: RBK IV (1990) 779 vd. Abb. 9.; G. Koch, Albanien: Kunst und Kultur im Land der Skipetaren (1989) 186-187.

25 Lehmann 1996, 334 Abb. 17.; Stollmayer 1999, 119 Abb. 3.

26 H. Hofrichter, "Baukunst der Armenier im Mittelalter", bk.: Museum Bochum-Stiftung für Armenische Studien, Bochum (ed.), Armenien. 5000 Jahre Kunst und Kultur (1995) 131 Abb. 1 Sevan; S. Çağatay Arkan, The Church at Choma (Hacimusalar, Elmalı-Antalya) and its Materials, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University. In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (2001) Fig. 7; Stanzl 1979, Taf. 29 Fig. 1-2.; A. M. Mansel, Side. 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları (1978) 268-269 Res. 299 (sadece kuzey ve güney konkhoslar).

27 Ristow 1998, Taf. 13 c.; Özellikle Ermeni mimarisinde 7. yy.'da ve 10.-11. yy.'larda yapılan trikonkhoslarda yaygın olarak görülen yapının tümünün kare, dikdörtgen ya da serbest haç içine alındığı örnekler için bk. W. Bachmann, Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan (1913) 54 Abb. 25.; A. Khatchatrian, "Armenien" bk.: RBK I (1966) 314 vd.; A. Cutler – J. M. Spieser, Das mittelalterliche Byzanz. 725-1204 (1996) 339 vd. 409 vd.

28 Mansel 1978, 268-269 Res. 299.; Severin – Grossmann 2003, 133 Abb. 38.

29 Lehmann 1996, 331 Abb. 13-14.

30 Koch 1989, 274-275.

31 Grossmann-Severin 1981, Abb. 3; Ristow 1998, 15 e. İstisna örnekler Didim (güney cephe) ve Side (kuzey cephe) Trikonkhos planlı yapılardır. Deichmann 1954, 945-946 Abb. 5 g; Mansel 1978, 269 Res. 299.

32 Lehmann 1996, 326 Abb. 7; Cambi 1985, 314 Fig. 98-99; Çağatay Arkan 2001, Fig. 7; Hofrichter 1995, 131 Abb. 1 Sevan; Ristow 1998, Taf. 13 c.; Stollmayer 1999, 118 Abb. 2.; M. Ballance, "Three Untypical Churches in Central Anatolia", bk.: S. Efthymiadis – C. Rapp – D. Tsougarakis (ed.), Bosphorus. Essays in Honour of C. Mango, ByzF XXI (1995) 243 vd. Pl. V,5.

nartheks³³ eklenmiştir. Kragos Antiokheia'sındaki yapının batı cephesindeki granit sütun, bu bölümün Sardis'deki Sabina Mausoleumu'ndaki gibi kemerli bir girişinin olduğunu göstermektedir³⁴.

Mahras Dağı'ndaki kare içine alınan üç yapraklı yonca planlı yapının doğu cephesinin kuzey bölümünde köşeye yakın yerdeki kapı açıklığının bir benzeri Side, Piskoposluk Sarayı, III numaralı yapıda da görülür. Burada kapı açıklığı batı cephenin güney bölümünde köşeye yakın yerdedir³⁵. M. Sykes'in yapmış olduğu planda trikonkhos ve dış duvarları arasında kuzey cephede bir ara koridor yer alır. Dışta doğu duvarın kuzey köşesindeki kapı ile girilebilen bu koridor, kuzey konkhosun doğu köşesindeki kapı ile iç mekanla, konkhosun batısındaki duvar içindeki kapı ile de batıdaki ön mekanla ilişkilendirilmiştir. M. Gough ise ara koridorların varlığını kabul etmez, yapmış olduğu planda da görüleceği üzere kapıların sadece köşelerdeki mekanlara açıldığını savunur(Res. 6b)³⁶. Bugünkü görünümüyle yapının doğu-batı ve kuzey-güney yönündeki dış duvarları kuzey ve güney konkhosu teğet olarak geçmektedir. Bu görünüm M. Gough'ın da belirttiği gibi M. Sykes'in planını geçersiz kılmaktadır. Ancak M. Gough'ın gördüğü kapılarda bugün görülmemektedir. Hatta Gough yapının güney yarısında da kuzeydeki gibi köşe mekanlarının olduğunu göstermektedir. Ancak doğu cephenin güney ve güney cephenin tamamen kayaya oyma yapılmış olması bu olasılığı da zayıflatır. Kuzey konkhos ve ön mekan kuzey duvarındaki kapı açıklıklarının varlığı kabul edilecek olursa, kuzey cephenin doğu ve batısında oluşturulan köşe mekanlarının işlevinin ne olabileceği sorusu akla gelmektedir.

Ön mekan ya da nartheks yerine kimi örneklerde trikonkhosun batısına yapıldığı aynı yüzyıl içinde sonradan uzunlamasına üç nefli mekan eklenerek 5. yy.'dan itibaren görülen trikonkhos bazilika plan tipinin uygulandığı görülür³⁷.

Tek nefli trikonkhos planlı yapılarda, trikonkhosun batısında, doğu-batı yönünde uzunlamasına bir mekan yer alır³⁸. Süphandere, Madenşehir-Barata'daki 9 numaralı yapı ve Roma, Callixtus Katakombu doğusundaki yapı bu tanıma tam olarak karşılaman yapılarıdır. Doğru konkhosun dıştan kılıf içine alındığı Filistin, el-Gunaina'daki yapı da bu grup içinde yer alır³⁹.

Bazı tek nefli trikonkhos planlı yapılarda ise dikkati çeken bir özellik nefin, dışta U şeklinde koridorla çevrilmiş olmasıdır. Bazı örneklerde koridorlar yan konkhoslar içindeki kapılarla trikonkhosa açılır, bazılarında ise yan konkhosların hemen önünde birer yan oda

³³ Stollmayer 1999, 117 Abb. 1. 119 Abb. 3-4.; Koch 1989, 274.

³⁴ H. C. Butler, The excavations Sardis I (1922) 171 Fig. 189.

³⁵ Mansel 1978, 269 Res. 299.

³⁶ Gough 1974, 67 vd.

³⁷ Lehmann 1996, 329. 334 vd. Abb. 17-18.

³⁸ Ermeni mimarisinde 7. yy.'da yapılan bir grup Trikonkhos planlı yapı önündeki mekan oldukça kısa olmasına, uzunlamasına gelişmemesine rağmen nartheks olarak adlandırılmayacağı gerekçe gösterilerek nef olarak adlandırılır. P. Cuneo, Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo I (1988) 220.; Stollmayer 1999, 123. Oysa 7. yy. ve 10. yy. arasında Ermeni ve Gürcü mimarisindeki "serbest haç planının kuzey-güney ve doğu haç kollarının konkhoslarla genişletilmesi sonucu elde edilen Trikonkhos plan"da haçın konkhos oluşturulamayan batı kolu, diğer kollara kıyasla daha uzun olmakla birlikte bu bölüm bir nef olarak değil, bir ön mekan olarak değerlendirilmelidir. Gürcü mimarisi için bk. M. Kadiroğlu – Leube, "1995-2000 Yüzyet Araştırmalarında Belgelendirilen Ortaçağ Gürcü Kiliselerinin Plan Tipleri, bk.: V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (19-20 Nisan) (2001) 283. 291 Pl. 4.

³⁹ S. Eyice, Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler (1971) 32 Res. 72.; K. Belke – M. Restle, Galatien und Lykaonien, TIB 4 (1984) 140.; Lehmann 1996, 333 Abb. 16; Severin – Grossmann 2003 137 Abb. 40.

oluşturularak, bunlar koridorlarla ilişkilendirilmiştir. Girişleri açısından değerlendirildiğinde genellikle nefin kısa kenarında girişe yer verildiği görülür⁴⁰. Ancak Süphandere örneğinde olduğu gibi uzun kenarlardan birinde kapı açıklığına yer veren örneklerde vardır⁴¹.

Üç yapraklı yonca planlı yapıların çoğunun günümüze üst örtüleri hakkında fikir verebilecek kadar sağlam ulaşmamış olmaları nedeniyle, bu konuda farklı görüşler vardır.

Geç Antik-Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait üç yapraklı yonca planlı yapıların orta bölümünde orijinal kubbenin yer aldığı bir grup yapı belirlenmiştir. Bunlar içinde iki örnek yani Alacahisar ve Madenşehir'deki yapılar Anadoluludur⁴².

Trikonkhos planlı yapıların Anadolu'daki en eski örneği Sardis'deki Sabina Mausoleumu'nda (2. yy. ikinci yarısı) orta bölüm kubbe ile örtülmüştür⁴³.

Side, Piskoposluk Sarayı içindeki VII numaralı üç yapraklı yonca planlı yapı ve Aphrodisyas'da Piskoposluk Sarayı'ndaki trikonkhos planlı yapının konkhoslarının yarım kubbelerle, orta bölümün ise duvarların ince oluşları nedeniyle taştan kubbe yerine ahşap piramidal çatı ile örtülü olduğu kabul edilir⁴⁴.

Likya Bölgesi'ndeki trikonkhos kiliselerde, trikonkhosun merkezi kubbe ile örtülüdür⁴⁵.

Benzer tetrakonkhos planlı yapıların merkezi bölümünün üst örtüsü olarak ahşap piramidal çatı önerilir⁴⁶.

İncelediğimiz üç yapıda da üst örtüye ait Süphandere'deki yapının dışında kalıntı yoktur. Konkhoslar benzer örnekler ve Süphandere'deki yapının kuzey konkhosundaki gibi yarım kubbe ile örtülü olmalıdır. Sorun orta bölümün nasıl bir üst yapıya sahip olduğudur. Kilikya ve İsaurya Bölgesi'nde gerek kiliselerde, gerekse merkezi planlı yapılarda üst örtüde kubbenin kullanıldığı örnekler vardır. Geçiş unsurları tromp olan kubbeye sahip Anemurium'daki mezar yapıları⁴⁷, pandantifli kubbeye sahip Boğsak Adası'ndaki kapalı haç planlı yapı⁴⁸, Akkale'deki yapı⁴⁹ yanı sıra, Cennet'teki Meryem Ana Kilisesi yan odaları, Korykos, Mezar Kilisesi, Meryemlik, Zenon Kilisesi ve Dağpazarı, Çevre koridorlu Kilise'de ise orta nefin, bemanın önündeki bölümünün üst örtüsünün kubbe olduğu kabul edilir⁵⁰.

⁴⁰ Stollmayer 1999, 124 vd. Abb. 5-7.

⁴¹ Lehmann 1996, 333 Abb. 16.

⁴² Belke-Restle 1984 140.; Stollmayer 1999 K. Nr. 34. 36. 42. 44.

⁴³ Butler 1922 171 Fig. 189.

⁴⁴ Mansel 1978 277 vd.; A. M. Mansel Side örneğinin orta bölümünün daha önce taştan kubbeye sahip olduğunu ancak bunun yıkıldığını ve daha sonra ahşap çatının üst örtüde kullanıldığını ifade eder. G. Stanzl'da Side'deki yapının tuğladan kubbe ile örtülü olduğunu kabul eder. Stanzl 1979, 78 dn. 27.; W. Müler – Wiener, "Bischofsresidenzen des 4.-7. Jhs. im östlichen Mittelmeer-Raum", bk.: Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne (21-28 Septembre 1986) Vol. I. (1989) 678 vd. Abb. 13 680 vd. Abb. 14. 706.; Severin – Grossmann 2003 131.

⁴⁵ Stanzl 1979, 78; Severin-Grossmann 2003, 131.

⁴⁶ P. Grossmann, "Die zweischaligen spätantiken Vierkonchenbauten in Ägypten und ihre Beziehung zu den gleichartigen Bauten in Europa und Kleinasien", bk.: Das römisch-byzantinische Ägypten (1983) 171 Abb. 3. 8. 11. 13.

⁴⁷ E. Alföldi-Rosenbaum, Anamur Nekropolü. The Necropolis of Anemurium (1971) 7 Res. 3 Lev. VI, 1.

⁴⁸ A. Aydın, "Boğsak Adası'ndaki Merkezi Planlı Yapı", Adalya VII, 2004, 263 vd. Res. 8a-c.

⁴⁹ S. Eyice, "Elaiussa-Sebaste (=Ayaş) yakınında Akkale", bk.: VII. TTK (Ankara 11-15 Ekim 1976), C. II (1981) 877 vd.; S. Eyice, "Akkale in der Nähe von Elaiussa-Sebaste (Ayaş)", bk.: F. W. Deichmann Gewidmet. Studien zur Spätantiken und Byzantinischen Kunst I. O. Feld – U. Peschlow (ed.) (1986) 70 vd. 68 Abb. 3 Taf. 18,1.

⁵⁰ F. Hild – H. Hellenkemper – G. Hellenkemper – Salies, "Kommagene-Kilikien-Isaurien", RBK IV, 1990, 213 vd. Abb. 13. 225 vd. Abb. 18. 235 vd. Abb. 21. 264 vd. Abb. 34.

Mahras Dağı örneğinde orta bölümün pandantifler üzerinde yükselen taştan kubbe ile örtülü olduğu kabul edilir. Bunu kanıtlayacak kubbenin pandantiflerinden birine ait parça M. Gough'un yapıyı ziyaretinde bulunmuştur⁵¹. Yapının batı girişindeki ön mekan ise tonoz ile örtülü olmalıdır. Kragos Antiokheia'sı örneğinde de orta bölümün kubbeli oluşu kabul edilebilir görünmektedir. Süphandere'deki tek nefli trikonkhos planlı yapının Anadolu benzerleri olan Barata'daki yapı ve Ortaköy, Georgios Kilisesi'ndeki gibi orta bölümünün kubbe ile örtüldüğü kabul edilebilir⁵².

B. Malzeme

Kilikya ve İsaurya Bölgesi'nde yapılar genellikle Hellenistik Dönem'den beri bilinen, Roma İmparatorluk Dönemi'nde geliştirilen içi kalın harç tabakalı çift kabuklu kesme kireçtaşından yapılmıştır⁵³. Dağlık Kilikya'da özenle işlenmiş düzgün kesme taşın, batı Kilikya'da işlenmemiş ya da az işlenmiş taşın kullanımı ise bölgesel farklar olarak kendini gösterir⁵⁴.

Süphandere'deki trikonkhos planlı yapıda arduvaz harçta tek başına, dışta ise duvarların oluşumunda kireçtaşı ile bir arada kullanılmış, kuzey konkhosun kemer ve üst örtüsü ise kireçtaşından yapılmıştır. Mahras Dağı'ndaki üç yapraklı yonca planlı yapının dış sınırlarını oluşturan cephelerde dışta çerçeve içine alınmış kireçtaşından iri blokların bir araya getirildiği görülür.

Harçsız duvar örgüsü diğer örneklerle bakılınca adeta İsaurya Bölgesi'nin bir özelliği olarak yansımaktadır⁵⁵. Bu bölgedeki Mahras Dağı örneğinde de iç mekan, harçsız düzgün kesme taş duvarlara sahiptir.

Batı Kilikya'ya geldiğinde içinde Kragos Antiokheia'sının da bulunduğu başta Anemurium, Syedra, Selinus, İotape, Arsinoe, Çarıklar, Kızılalılar olmak üzere özellikle kıyı kentlerindeki yapılarda işlenmemiş ya da az işlenmiş kireç ya da arduvaz taşının yoğun kiremit parçalarının içinde yer aldığı bir harçla kullanıldığı görülür. Bu "ucuz ve basit teknik" Roma İmparatorluk Dönemi'nden 6. yy. sonuna kadar uygulanmış, yapılar içte genellikle sıvanmıştır⁵⁶.

C. Trikonkhos Yapılarda İşlev

Hıristiyanlar mimari alanda kendinden önce var olan yapı formlarını alıp, amaçlarına uygun hale getirip, yeni işlevler vererek kullanmışlardır. Geç antik dönemde çeşitli işlevlerle sıkça kullanılan üç yapraklı yonca planındaki yapılar, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde de farklı amaçlara hizmet etmiştir⁵⁷.

Roma İmparatorluk Dönemi'nin ilk yıllarından itibaren mezar mimarisinde bir grup mausoleum⁵⁸, sivil mimari alanında ise villaların yemek salonu ya da bahçe salonu⁵⁹, hamam

⁵¹ Gough 1974, 67 vd.; RBK IV 1990, 254.

⁵² Belke – Restle 1984, 140.; H. Rott, Kleinasiatiscche Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien (1908) 149 vd. Abb. 48.

⁵³ Hild – Hellenkemper 1990, 143.

⁵⁴ RBK IV 1990, 192. 273.

⁵⁵ Örnekler için bk. A. Aydın, Emirzeli: Eine hellenistische bis spätantike Siedlung im Rauhen Kilikien (1999) 59.

⁵⁶ Erdemgil – Özoral 1975, 61; RBK IV 1990, 192.

⁵⁷ Deichmann 1954, 948.

⁵⁸ Butler 1922, 171 Fig. 189; K. Stähler, "Grabbau", bk.: RAC XII (1983) 421.

⁵⁹ Lehmann 1996, 327-328 Abb. 8-9.

yapılarının kaldarium ya da frigidariumu⁶⁰, Hadrian Dönemi'nde ise bazı nymphaeonlar⁶¹ üç yapraklı yonca planında yapılmıştır.

Günümüze ulaşan örneklerin çoğunda in situ mimari ya da liturjik öğelerin yokluğu, yapıların işlevini belirlemeyi zorlaştırmaktadır.

Piskoposluk merkezlerinde ve saraylarda kabul salonu olarak kullanılan trikonkhos planlı yapılar⁶² yanı sıra, yazıtı aracılığıyla bazı yapılarında kilise olarak kullanımı kesinlik kazanabilmektedir⁶³.

Az sayıda yapının içindeki in situ mimari unsur, işlevi belirlemede kolaylık sağlar. İçinde vaftiz havuzu olanlar vaftizhane⁶⁴, lahitli örnekler ise mezar kilisesi ya da martyrion olarak adlandırılmaktadır⁶⁵.

Kilikya ve İsaurya Bölgesi'ndeki trikonkhos planlı yapıların işlevlerini belirlemeye yönelik mimari unsurlar yoktur. M. Gough, kazı yapılmaksızın işlevini vaftizhane ya da martyrion olarak belirlemenin zor olduğunu ifade ettiği Mahras Dağı'ndaki yapının, genel anlamda manastır kuruluşunun yeri ve yapıların konumu ile Alahan Manastırı kompleksine benzediğini belirterek, bir vaftizhane olabileceğini düşünür⁶⁶. Ancak Gough'ın bu görüşü diğer araştırmacılar tarafından benimsenmemiştir⁶⁷.

M. Gough'ın düşüncesini destekleyecek herhangi bir veri bugün için Mahras Dağı'ndaki yapı ve çevresinde bulunmamaktadır. Alahan Manastırı'ndaki vaftizhane iki nefli oluşuyla bölgedeki vaftizhaneler içinde ayrı bir yere sahiptir. Kilikya ve İsaurya'da daha çok kiliselerde bemanın kuzey ya da güney yan odası vaftizhane olarak düzenlenmiştir. Bu özellikteki vaftizhaneler Seyranlık ve Hacıömerli köylerindeki kiliseler ile Ayaş, Agora Kilisesi'nde görülür. Diğer örneklerden Anemurium'daki Merkez Kilisesi'nde vaftiz mekanı apsis arkasındaki mekanda, Nekropol Kilisesi'nde kuzey yan nef eklenen koridorun kuzeybatı ucunda, Korykos, Mezar Kilisesi'nde ise nartheks içinde yer almıştır. Dağpazarı Sur İçi Kilisesi ve Meryemlik, Zenon Kilisesi vaftizhaneleri ise kiliselerin bir cephesine eklenmiş ek yapı olarak karşımıza çıkar⁶⁸.

Yazıt ya da iç donanımıyla kilise olarak kullanıldığı belirlenebilen serbest ya da tek nefli trikonkhos planlı yapılarda önünde templon, içinde altların yer aldığı doğu konkhos bema, yan konkhoslar ise naosa ait bölümler olarak değerlendirilir⁶⁹. Templonun trikonkhosun önünde yer aldığı çok nefli örneklerde ise trikonkhos, kilisenin beması olarak algılanır.

⁶⁰ Lehmann 1996, 329 Abb. 10; A. Farrington, The Roman Baths of Lycia an Architectural Study. Likya'daki Roma Hamamları Mimari Araştırmaları (1995) Fig. 54.

⁶¹ Farrington 1995 Fig. 32.

⁶² Müler-Wiener 1989 678 vd. Abb. 13 680 vd. Abb. 14 690. 697 vd. Abb. 21.; Stanzl 1979, 77.

⁶³ Stollmayer 1999, 117. 119. 121.

⁶⁴ Ristow 1998, Taf. 13 c. 15 e; Lehmann 1996, 325.

⁶⁵ Lehmann 1996, 331-333 Abb. 13-16; Stollmayer 1999, 135 vd.

⁶⁶ Gough 1974, 67.

⁶⁷ RBK IV 1990, 254; Hill 1996, 201.

⁶⁸ A. Aydın, "Kilikya ve Isauria Bölgesi Vaftizhaneleri", VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (2003) (baskıda)

⁶⁹ Örnekler için bk. Stollmayer 1999, 140.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait hac merkezlerindeki trikonkhos kiliselerde yan konkhoslar liturjik işlev üstlenmiş, prothesis ve diakonikon olarak kullanılmıştır. Geç döneme ait manastır kilisesi olarak yapılan kiliselerde ise yan konkhoslar ilahi söyleyenlere ayrılmıştır. Erken Hıristiyanlık Dönemi manastır kiliselerinde bu tür işleve yönelik herhangi bir veri belirlenememektedir⁷⁰.

Genellikle merkezi planlı yapıların Hıristiyan mimarisinde martyrion olarak yapıldıkları kabul edilir⁷¹.

Üç yapraklı yonca planlı yapıların mezar yapısı olarak kullanımı 2. yy.'dan itibaren belirlenebilmektedir. Bu alandaki ilk örnek Sardis'deki Sabina Mausoleumu'dur⁷².

Hıristiyanlık öncesine ait üç yapraklı yonca planlı mezar yapıları, yeni dinin martir ve azizleri adına yapılacak martyrionlar içinde tercih edilmiştir⁷³. Kutsal kişiler için yapılan trikonkhos planlı mezar yapılarının kullanımı 4. yy.'dan itibaren İtalya ve Filistin'de görülür. Aynı plana sahip yapılar, Kuzey Afrika, İspanya, Galya'ya kadarki geniş alanda da kiliselere ek olarak yapılarak kullanılmaya devam eder⁷⁴.

Roma ve çevresinde S. Agnese Bazilikası'nın bir cephesine ek olarak yapılan bugünkü mausoleumun öncüsü ve Callixtus Katakombu doğusundaki üç yapraklı yonca planlı yapılar birer martyriondur⁷⁵. Korinth'teki yapı martyrion ya da aile mausoleumu olarak, Lin'deki 9 numaralı yapı mezar yapısı olarak, Barata'daki 9 numaralı yapı martyrion ya da vaftizhane, Side örneği ise martyrion olarak gösterilir⁷⁶.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde gerek İtalya ve Balkanlarda, gerekse Doğu'da özellikle Suriye'de gelişen martir kültü Kilikya ve İsaurya Bölgesi'nde de Hıristiyan halk tarafından önemsenmiş, kendi aziz ve martirleri için kimi zaman Suriye'de olduğu gibi kiliselerde bemanın kuzey ya da güney yan odası, bazen de Akkale ve Boğsak Adası'ndaki gibi merkezi planlı yapılar martyrion olarak düzenlenmiştir.

Kragos Antiokheia'sındaki yapı ve Mahras Dağı'ndaki yapıların kesin işlevlerini belirlemek zordur. Ancak konumlarından yola çıkarak bunların birer mezar yapısı, martyrion olabilecekleri düşünülebilir. Kragos Antiokheia'sındaki yapı, sütunlu caddenin agoraya dönen köşesinin kuzeyinde, tek başına oluşuyla dikkat çekmektedir.

Mahras Dağı'ndaki yapı, çevreye hakim bir dağın yamacında kiliseden ayrı olarak yapılmıştır. M. Gough'un gördüğü blok taş ve bugün hala görülebilen büyük bir kapı açıklığına ait parçalar, eğer trikonkhos planlı yapı ve kilise arasında bir duvar bağlantısını gösteriyorsa, burada kapının işlevi hakkında yorum yapılabilir. Kapı lentosu üzerinde daire içindeki haç kabartması, bu girişin sade bir giriş olmadığını adeta işaretidir. Eğer üç yapraklı yonca planlı

⁷⁰ M. Kitschenberg, Die Kleeblattanlage von St. Maria im Kapitol zu Köln. Ihr Verhältnis zu den kirchlichen Trikonchen des frühen Christentums und des Frühmittelalters sowie die Frage nach der Entstehung des allseitigen Umgangs (1990) 132.

⁷¹ Koch 1989, 275.

⁷² Butler 1922, 171 Fig. 189.

⁷³ Stollmayer 1999, 135 vd.

⁷⁴ Stanzl 1979, 77.

⁷⁵ M. Bissinger, "Kreta", bk.: RBK IV (1990) 861.

⁷⁶ Palas 1990, 780, 783; Koch 1989, 186; Eyice 1971, 195; Stollmayer 1999, 149; Stanzl 1979, 78 dn. 27.

yapı bir mezar yapısı, martyrion ise bu kapının kiliseyi ziyaret etmeksizin, sadece yapı içindeki kutsal kişiden yardım bekleyen, dilekte bulunmak isteyen inananlar için yapılmış kestirme yola ait bir giriş olduğu düşünülebilir. Bu kapı aracılığıyla kilise etrafını dolaşmaksızın direkt mezar yapısına ulaşılmış olmalıdır.

Kuzey konkhosu ve nefinin güneybatı köşesindeki mezarlar, yakın zamana kadar Süphan-dere'deki üç yapraklı yonca planlı yapının bir mezar yapısı olarak kullanıldığını gösterir. Özellikle kuzey konkhosun içindeki mezar, yapının inşa edildiği dönemde de aynı işlevi üstlendiğini düşündürür⁷⁷. Böylece Süphan-dere'deki yapının bir mezar yapısı olduğu, Kragos Antiokheia'sı ve Mahras Dağı'ndaki yapılara kıyasla daha güçlü bir olasılık olarak belirmektedir.

D. Genelde Trikonkhos Planlı Yapıların Tarihleri ve İncelenen Yapıların Tarihlenmesi

İncelediğimiz üç yapının tarihlendirilmesine yönelik yazılı belge, yazıt, iç donanımlarına ait malzeme bulunmamaktadır.

Yapıların bulunduğu bölge ve kent tarihçelerine bakacak olursak Mahras Dağı ve Kragos Antiokheia'sının içinde bulunduğu Dağlık Kilikya-İsaurya Bölgesi'nde Hıristiyanlığın 4. yy.'a kadar geçen süre içinde benimsendiği dikkat çeker. Bunun en önemli mimari göstergesi 4. yy. ikinci yarısında oluşan, 5.-6. yy.'lar arasında da en parlak dönemini yaşayan Hıristiyanların baş azizesi Thekla'nın Silifke yakınındaki hac merkezidir. Kragos Antiokheia'sında da Hıristiyanlığa ait dini yapılar 5. yy.'dan itibaren yapılmış, ancak başta 462 yılındaki deprem olmak üzere süregelen kuraklık, salgınlar, 6. yy.'da oluşan depremler bölge halkına sıkıntılı günler yaşatmıştır⁷⁸. Dağlık bölgede daha çok doğal afetler nedeniyle, kıyı kentlerinde ise bunlar yanı sıra 7. yy.'dan itibaren başlayan Sasani ve sonrasındaki Arap saldırıları nedeniyle halkın yaşadıkları yerleri terk ettikleri düşünülür. Mahras Dağı hakkında kesin bilgiler elde edilemezken, Kragos Antiokheia'sının konumu nedeniyle önemsendiği, 7. yy.'da savunma amaçlı oluşturulan themalardan Kibyraioton Theması'na ait bir kent ve önemli bir donanma koruma merkezi olduğu görülmektedir. 7. yy. sonrası Kragos Antiokheia'sı ile ilgili bilgiler de edinilemez. 12. yy.'da kentin ismi deniz yolculuklarına ait anlatımlarda "Küçük Antiokheia" olarak geçer. 13. yy.'da bölgeyi ele geçiren Ermeniler için Kragos Antiokheia'sı önemli bir stratejik noktadır. Bu dönemde kale ve içindeki küçük, mütevazı dini yapılar yapılmıştır.

Mahras Dağı ve Kragos Antiokheia'sındaki trikonkhos planlı yapıların İtalya'daki benzer örnekleri genel olarak 4. yy. ile 6. yy. arasına, Balkanlardaki örnekler 5.-6. yy. arasına tarihlendirilir⁷⁹.

Anadolu'daki erken örneklerden biri İstanbul Kalenderhane Camisi (Akataleptos Manastırı) yanındaki 4. yy. sonu-5. yy. başına tarihlenen hamam yapısındaki A odasıdır⁸⁰.

⁷⁷ 75 yaşında hayvanlarını yapının etrafında otlatan Z. Özbek köyün isminin nereden geldiğini anlatırken, bir anlamda da incelediğimiz yapının işlevi hakkında şu bilgileri vermektedir: Ziya Amca'nın anlatımına göre çok eski zamanlarda yörede eşkıyalar dolaşmış. Korku salan bu eşkıyaların elinden canını kurtaramayan birine ait kesik baş tepelerden aşağı "Süphanallah" diyerek yuvarlanır, üç yapraklı yonca planlı yapının içine düşer. O zamandan itibaren yapı Müslüman mezarlığı olarak kullanılır. Burada kullanılan "Süphanallah" kelimesi aslında "Sübhâna'llâh" olup, "Allah'ı her türlü kusur, ayıp ve eksiklikten beri kılarım" anlamında daha çok şaşkınlık ifade eden bir kelimedir. Konu hakkında bilgi için bk. M. Yılmaz, Edebiyatımızda İslami Kaynaklı Sözcükler (1992) 146.

⁷⁸ Hild – Hellenkemper 1990, 40.

⁷⁹ Stollmayer 1999, 121.

⁸⁰ Y. Ötügen, "Geç Antik ve Erken Hıristiyan Mimarlığı ve Sanatı", bk.: Ecz.San.Ans. I (1997) 653. Müler – Wiener 1977, 49 Abb. 26; M. Restle, "Konstantinopel", bk.: RBK IV (1990) 554 Abb. 90.

Kragos Antiokheia'sındaki yapı genel olarak Erken Bizans Dönemi'ne⁸¹, Mahras Dağı'ndaki yapı ise özellikle Alahan Manastırı ile kıyaslanarak 5. yy. ikinci yarısına ya da 6. yy. başına tarihlendirilir⁸². Mahras Dağı'ndaki yapıların çevresindeki yoğun keramik parçaları da bu tarihlendirmeyi destekler niteliktedir.

Her iki üç yapraklı yonca planlı yapı; plan, malzeme ve buldukları yerleşimin tarihesine bakılarak 5. yy. ikinci yarısı ile 6. yy. başı arasına tarihlendirilebilir.

Benzer örneklerinin bir kısmı 5. yy. ile 7. yy. arasına tarihlendirilen⁸³ tek nefli trikonkhos planlı yapının bulunduğu Süphandere'nin tarihi ile ilgili yazılı belge ya da ipucu verebilecek anıtsal yapılarının olmayışı, yerleşimin yakın çevresinin tarihine bakmamızı gerektirmektedir. Bu bakışta Süphandere çevresindeki yerleşimlerin Ermenilere ait önemli merkezler olduğu dikkat çeker. Süphandere'nin de içinde bulunduğu Ovalık Kilikya, 11. yy. sonuna kadar Bizans, 14. yy. ikinci yarısına kadar ise genelde Ermenilerin egemen olduğu bir bölgedir⁸⁴.

Süphandere'nin güneyinde, bugünkü Feke'nin 10 km. kuzeydoğusundaki Erken Bizans Dönemi'ne ait Baka (Vahga) Kalesi, 1097 yılında Çukurova'ya egemen olan Ruben'in oğlu I. Konstantinos tarafından alınmış, 1137 yılında ise Ioannes Komnenos tekrar Bizans adına burayı ele geçirmiştir. 1145 yılında II. Toros tarafından alınan kale, 1468 yılında Memlûk-ler'in hakimiyetine kadar Ermeni Ruben (1080-1226) ve Hetum (1226-1342) hanedanları arasında el değiştirmiştir⁸⁵.

Süphandere'nin 3 km. güneyindeki Bağdatlı, Erken Bizans Dönemi'ne, 3 km. kuzeyindeki Gürümze (Koromozol) ise arkeolojik olarak belirlenememiş bir Ermeni manastırının yer aldığı 10.-13. yy.'a ait bir yerleşim olarak gösterilir⁸⁶.

Süphandere'nin güneybatısında yer alan Karakilise'deki (Kastalawn) 12. yy.'a ait manastır, Ermenilerin Kilikya'da oluşturdukları sayılı manastırlardan biri olup, Anazarbos Ermeni Başpiskoposunun ikametgahı olarak kullanılmıştır⁸⁷.

Anadolu'da Erken Bizans Dönemi'nde örneklerini gördüğümüz trikonkhos plan, Orta Bizans Dönemi'nde belirlenen örnekler ışığında Balkanlara kıyasla daha az sayıda yapılmıştır. Üç yapraklı yonca plan tipi Balkanlarda özellikle Yunanistan'da Bizans Dönemi ve sonrasında yoğun olarak yapılmaya devam edilmiştir⁸⁸. Dikkati çeken bir özellik kilise işlevi

⁸¹ Hild – Hellenkemper 1990, 193.

⁸² Gough 1974, 70 vd.; RBK IV 1990, 254; Hild – Hellenkemper 1990, 336.; Hill 1996, 201.

⁸³ Stollmayer 1999, 120 vd.

⁸⁴ C. Mutafian, "Königreich Kilikien Zuflucht und Neubeginn", bk.: Museum Bochum-Stiftung für Armenische Studien, Bochum (ed.), Armenien. 5000 Jahre Kunst und Kultur (1995) 175 vd.; M. Chahin, The Kingdom of Armenia (1987) 274 vd.; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi. I. F. İşıltan (çev.) (1986) 57; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi. F. İşıltan (çev.) (1995) 350.

⁸⁵ J. G. Dunbar – W. W. M. Boal, "The Castle of Vahga", AnatSt 14, 1964, 175 vd.; H. Hellenkemper, Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien (1976) 217 vd.; R. W. Edwards, The Fortifications of Armenian Cilicia (1987) 259 vd. Fig. 75; RBK IV 1990, 302 Abb. 54. 305; Hild – Hellenkemper 1990, 207 vd.; Mutafian 1995, 176.

⁸⁶ Hild – Hellenkemper 1990, 206. 312 vd.

⁸⁷ Hild – Hellenkemper 1990, 96 vd. 295.

⁸⁸ Mercangöz 1990, 127. 131.

üstlenen yapıların bağımsız yapılmış olmalarıdır⁸⁹. Alanya, Kaleiçi'ndeki kilise (11.-13 yy.), Bafa Gölü, Menet Adası'ndaki kilise (Orta Bizans Dönemi), Kirselik, Manastır Kilisesi (10.-13. yy.), Kappadokya-Ortaköy, Georgios Kilisesi (13. yy.), Aphrodisyas'daki Martyrion (10. yy. sonu ya da 11. yy.) ve kaya mimarisine uygulanan Tagar (11. yy. sonu), Kızılören (Orta Bizans Dönemi) ve Göztesin (6.-10. yy.)⁹⁰ kiliseleri Orta Bizans Dönemi'ne ait üç yapraklı yonca planlı yapılarıdır. Ayrıca Anadolu'da Gürcü mimarisinde görülen haç içinde trikonkhos plana sahip kiliseler ise 9. yy. sonu ile 10. yy. arasına tarihlendirilmektedir⁹¹.

Süphandere'nin yakın çevresinde yoğun Ermeni yerleşimlerinin olması, kuzey konkhosu ve nefteki kapı açıklığında yer alan sivri kemer kullanımı yapının 12. yy. ile 14. yy. arasında yapılmış olabileceğini düşündürür.

Plan ve önerilen işlevleriyle yapıldıkları dönemin özelliklerini, malzeme açısından ise bölgesel özellikleri yansıtan Kragos Antiokheia'sı, Mahras Dağı ve Süphandere'deki trikonkhos planlı üç yapı, Kilikya ve İsaurya'daki merkezi planlı yapılar içinde önemli bir grubu oluşturan ve bu özellikleriyle bölge mimarisini aydınlatıcı eserlerdir.

⁸⁹ Mercangöz 1990, 129 Z. Mercangöz, Madenşehir, Barata'daki 9 numaralı yapıyı kesin tarihi belli olmamakla birlikte Orta Bizans Dönemi'ne verir.

⁹⁰ S. Lloyd – D. Storm Rice, Alanya (Ala'iyya) N. Sinemoğlu (çev.) (1989) 38 vd. Res. 16.; Mercangöz 1990, 117 vd. Şek. 2. 133 Şek. 9 138.; M. O. Arık, "Alanya Kalesi Çalışmaları 2003", bk.: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri (ANMED) 2004-2 (2004) 1 vd. Pl. 1.; Mercangöz 1990, 129 vd.; Rott 1908, 149 vd. Abb. 48.; K. Bekle – N. Mersich, Phrygien und Pisidien, TIB 7 (1990) 277; M. Restle, "Kappadokien", RBK III (1978) 1035 vd. 1039-1040 Abb. 36.; H. Swoboda – J. Keil – F. Knoll, Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien (1935) 106 Abb. 7; M. Akok – H. Gürçay, "Yer altı Şehirlerinde Bir İnceleme ve Yeşilhisar İlçesinin Soğanlıdere Köyünde Bulunan Kaya Anıtları", TürkAD XIV/1-2, 1965, 1967, 36. 46 Res. 12.; K. T. Erim, "1971 Excavations at Aphrodisias in Caria", TürkAD XX-I, 1973, 69, 1.

⁹¹ Kadiroğlu – Leube 2001, 289.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- Deichmann 1954 F. W. Deichmann, "Cella trichora", bk.: RAC II (1954) 944-954.
- Hild – Hellenkemper 1990 F. Hild – H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien I-II (1990).
- Lehmann 1996 T. Lehmann, "Zur Genese der Trikonkhosbasiliken", bk.: B. Brenk (Hrsg.), Innovation in der Spätantike (1996) 317-357.
- Stanzl 1979 G. Stanzl, Längsbau und Zentralbau als Grundthemen der frühchristlichen Architektur. Überlegung zur Entstehung der Kuppelbasilika (1979).
- Stollmayer 1999 I. Stollmayer, "Spätantike Trikonkhoskirchen-Ein Baukonzept?", JbAC 42, 1999, 116-157.
- Ristow 1998 S. Ristow, Frühchristliche Baptisterien. JbAC Erg.-Bd. 27 (1998).

Summary

The Triconch Structures of Cilicia and Isauria

There are three existing structures with a triconch layout in Cilicia and Isauria. They are, firstly, the structure at Antiocheia ad Cragum, situated in the Nohutyeri quarter of Güney village, in the Gazipaşa Township of Antalya Province. Secondly, the structure situated on Mahras Mount in the Township of Mut in Mersin Province and, thirdly, the structure to be seen at the Süphandere settlement in the Township of Feke in Adana Province (in Plain Cilicia).

The triconch structure at Antiocheia ad Cragum is situated to the north of the point where the Roman colonnaded street turns towards the Agora. It is built from roughly worked slate stone and brick pieces. This building presents us with a unity of the square and triconch layouts. In the foundations of the southwest and southeast corners, which are still visible, are spolien, consisting of inscribed marble postaments which had been taken from the Roman colonnaded street. While the southern conch is in ruins, the northern and eastern ones are in a good state of preservation. However, the northern conch and the northeast corner are not easily discernible due to the growth of a dense undergrowth.

The triconch structure on the Mahras Mount was built as a part of a monastery complex that also included a large church and a cistern. Located to the east of the large church, this structure has a triconch layout inscribed within a square. The southern side of the structure was hewn out from the rock. The conches of the interior were built from limestone blocks employing no mortar, while the walls of the square outer body of the building were built from large blocks of limestone. This building has two doorways: one to the west, with the lintel of this western doorway bearing a Maltese cross motif carved in a roundel, and the other doorway is situated close to the northern end of the eastern wall.

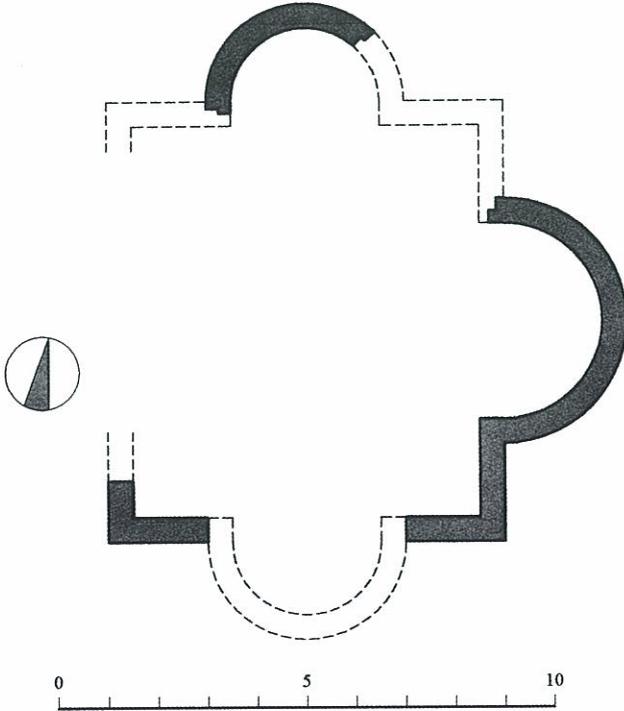
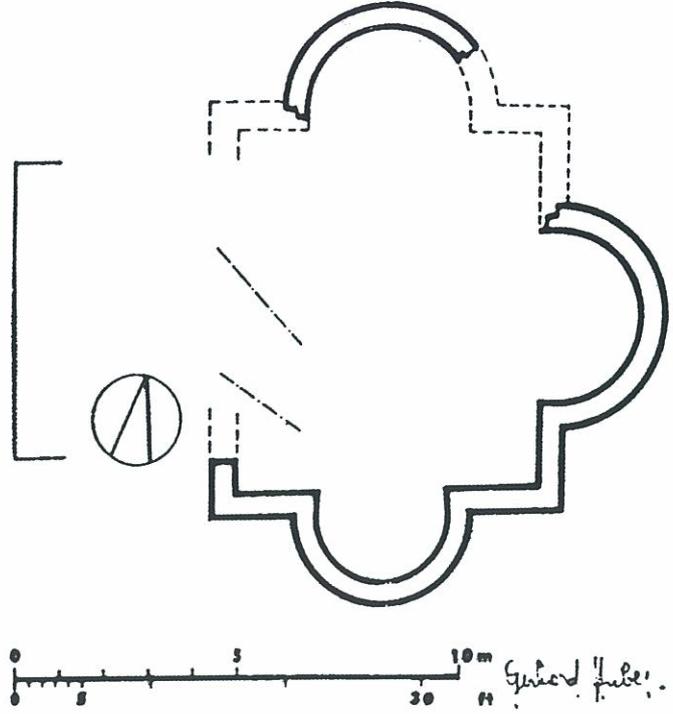
The triconch structure at Süphandere has a nave-like hall extending in an east-west direction on its west side. Slate was employed on the inside walls, while it was used together with limestone for the construction of the outer walls. The arches and the superstructure of the conches are made of limestone. The access to the interior is through a pointed arched doorway in the southern wall of the western nave-like hall. The locals describe this building as a "ziyaret", i.e. a place to be visited. There is a tomb in the southwest corner of this hall. The triconch section has, in part, survived, with its northern conch in a better state of preservation. Of a similar size, the southern and eastern conches were rebuilt using original materials, on the lines of the foundations. The northern conch also houses a tomb.

When the triconch structures in Cilicia and Isauria are evaluated as a whole, it can be observed that these structures are built from locally available slate and limestone. Notwithstanding the lack of clear evidence, but based on comparisons with parallel structures elsewhere, it can be said that these conches were roofed with semi-domes and that the central part was covered by a dome, while the preceding hall of the structure at Mahras Mount and the nave of that at Süphandere, were covered by a vault. The lack of *in situ* liturgical and architectural elements prevents us from clearly determining the function(s) of these structures.

The triconch structures dating from the Roman Period in other regions have been identified as having a variety of functions: as the dining or garden halls of villas, as the caldarium or frigidarium in baths, in nymphaions, or as mausolea in Roman funerary architecture. This functional variety of triconch structures continued, well into the Byzantine period, as it was employed in the architecture of: baptisteries, churches or martyria, employed as monumental tombs for the saints and martyrs of the new religion.

The structure at Süphandere suggests that it was originally built to serve the function of a mausoleum. Although not certain, it is possible to suggest that the other two structures studied here also had a funerary function. No clear evidence is available to indicate a date for these structures. Regional and local histories, together with parallel examples in other regions, suggest a date in the second half of the 5th century or the beginning of the 6th century A.D. for the structures at Antiocheia ad Cragum and on the Mahras Mount, while that at Süphandere should be dated to the period of the 12th - 14th centuries. In regard to the materials employed, the plan layout and function, these three triconch structures have a special place amongst the centrally planned structures of Isauria and Cilicia.

Res. 1a
Kragos Antiokheia'sındaki
Trikonkhos planlı yapının planı,
(E. Rosenbaum –
G. Huber – S. Onurkan,
A Survey of Coastal Cities in
Western Cilicia
[1967] 19 Fig. 12).

Res. 1b
Kragos Antiokheia'sındaki
Trikonkhos planlı yapının planı
(S. Karanfiloğlu).

Res. 2 Kragos Antiokheia'sındaki Trikonkhos planlı yapının genel görünümü.

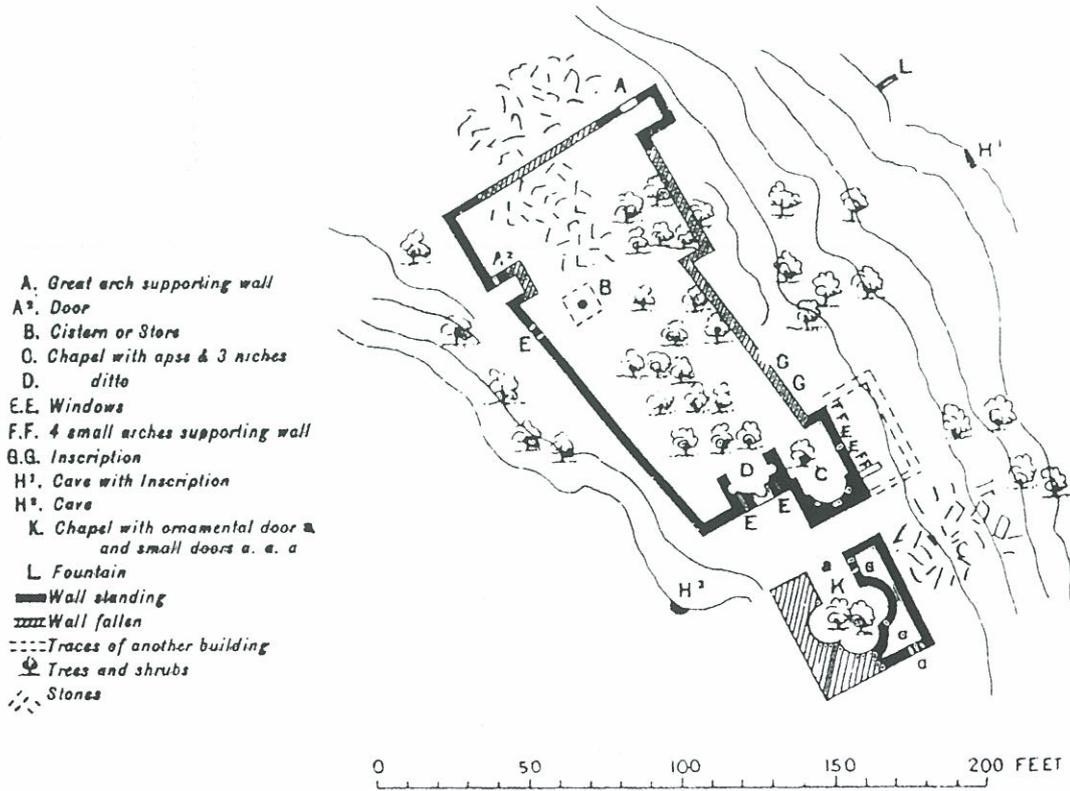
Res. 3 Kragos Antiokheia'sındaki Trikonkhos planlı yapının güney ve doğu cephesi.

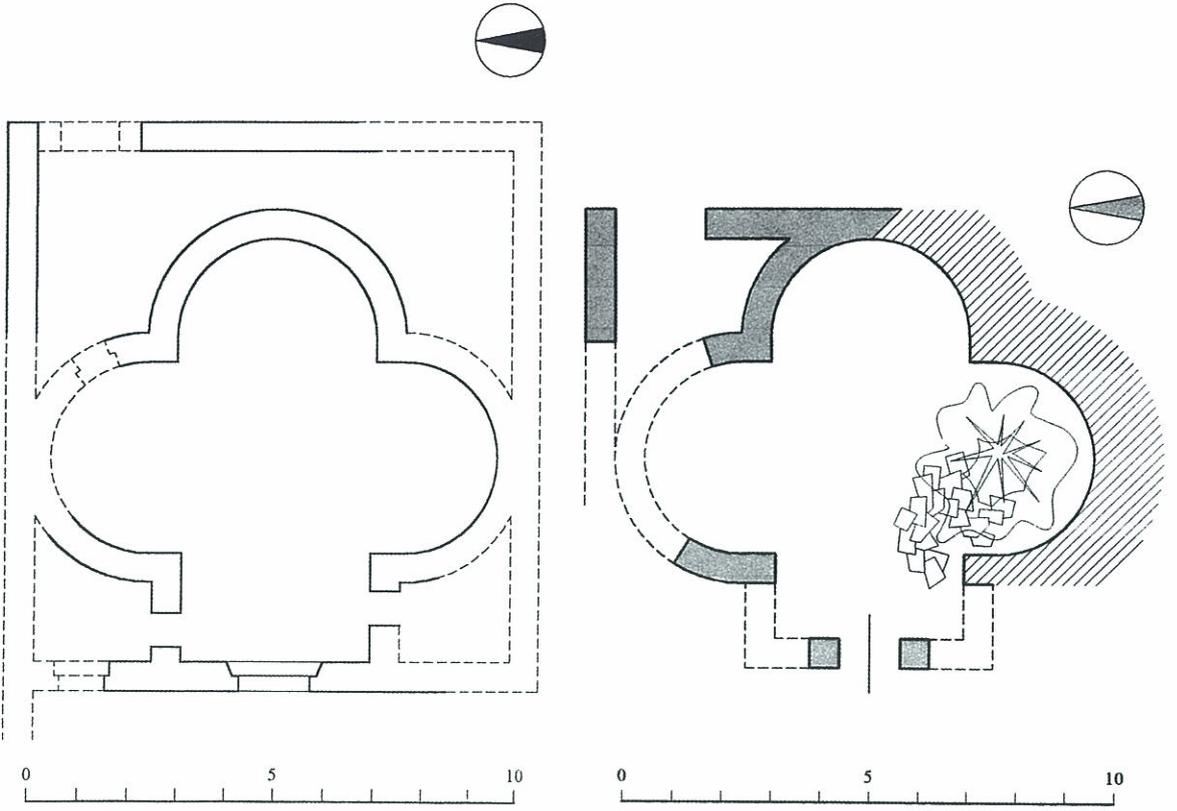
Res. 4 Kragos Antiokheia'sındaki Trikonkhos planlı yapının batı cephesi.

Res. 5 Mahras Dağı'ndaki Trikonkhos planlı yapının kilise ile birlikte genel görünümü.

Res. 6a Mahras Dağı'ndaki manastır yapılarına ait kroki plan, (M. Sykes, The Caliph's Last Heritage [1915] Plan).

Res. 6b Mahras Dağı'ndaki Trikonkhos planlı yapının planı (M. Gough, "Notes on a visit to Mahras Monastery in Isauria", *Byzantine Studies* 1, 1974, Fig. II).

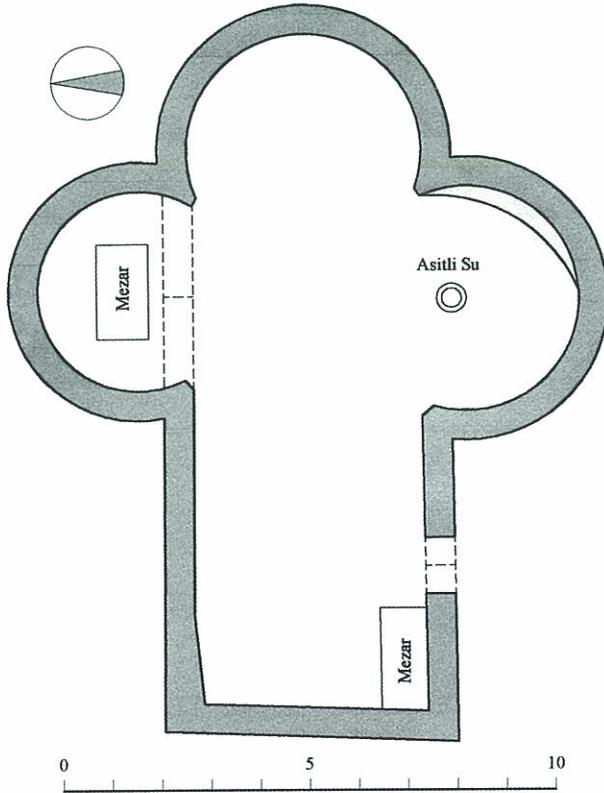
Res. 6c Mahras Dağı'ndaki Trikonkhos planlı yapının planı (S. Karanfiloğlu).

Res. 7 Mahras Dağı'ndaki Trikonkhos planlı yapının doğu cephesi.

Res. 8 Mahras Dağı'ndaki Trikonkhos planlı yapının iç mekanı.

Res. 9
Süphandere'deki
Trikonkhos
planlı yapının planı
(S. Karanfiloğlu).

Res. 10 Süphandere'deki Trikonkhos planlı yapının genel görünümü.

Res. 11 Süphandere'deki Trikonkhos planlı yapının batısındaki nef.

Res. 12 Süphandere'deki Trikonkhos planlı yapının kuzey ve doğu konkhosu.